

NAGY EDIT

A világba vetett bizalom és az idiotikus honvágy

Párhuzamok Ottlik Géza és Kertész Imre regényvilágában

Ki beszél győzelemről? El kell viselni, ez minden.¹

Ottlik Géza és Kertész Imre a *különbőség kategóriája*² alatti egzisztenciális választásukkal írónak választották magukat, így – írásnak alárendelt életükben – élet és írás örökös feszültségében dolgoznak. Ahogy regényvilágukban, úgy mindkettejüknek az íráshoz, élethez, szabadsághoz, és a morális értékekhez való viszonyulásában is említésre érdemes hasonlóságokat találhatunk. Elemzésemben arra vállalkozom, hogy – írásaik segítségével – ezekből az egyezésekből mutassak be néhányat. A hasonlóságok – úgy vélem – részben magyarázhatók a két író filozofikus látásmódjával,³ *regényvilág-teremtő* írásmódjukkal, témaválasztásukkal, és azzal, hogy mindketten egyéni tapasztalataikat, megélt életüket transzformálják regényeikbe, írásaikba.

Jelen tanulmányomban filozofikus látásmódjukat a bizalom (*világba vetett bizalom*) és a szabadság (*kegyelmeztetés szabadság*) regényvilágukban lévő megjelenítéseinek segítségével közelítem. *Élet és írás* kapcsolatára vonatkozó, mindkettejük által megfogalmazott hasonló megjegyzéseikből csak a Kertész Imre műveiben olvasható gondolatokra térek ki. Írásom egészével azt is érzékeltetni szeretném, hogy igenis értelmezhető,⁴ amit Kertész Imre – személyiségetikája szerint – tesz: *ugyanazt a regényt éli és írja*.

Írásom metaforikus főcímében a *világba vetett bizalom* kifejezés szerepel. Ezt a kifejezést – *Weltvertrauen* – valójában Jean Amerytől⁵ vette át Kertész Imre, és első

¹ OTTLIK Géza, *Buda*, Bp., Magvető, 1993, 246. – Ottlik Rainer Maria Rilke *Wolf von Kalckreuth gróf emlékére* című költeményének utolsó sorát idézi/parafrázálja, amelyet Jékely Zoltán így fordított: „Győzést ki említ? Minden csak kitartás.”

² Heller Ágnes kifejezése, az egzisztenciális választás egyik fajtája, amelynek során az egyén megválasztja különbözőségeit, pl. valamely hivatás gyakorlójának, valaki(k) barátjának, társának, valamilyen vallás, világlátás, eszme elfogadjának stb. választja magát, s ezáltal sorssal bíró emberré válik. Lásd erről bővebben: HELLER Ágnes, *Morálfilozófia*, Bp., Cserépfalvi, 1996, 15–44.

³ A saját választás, az öntörvényűség, a szabadság igénylése – akár a magány szükségszerű választása árán is –, regényvilágukban, és saját életükben is kiemelt szerepet kapott. Az a filozófiai háttér, amelyre alapozódnak teremtett fikcióik, Kierkegaard és Nietzsche gondolkodói világát idézik. Nietzsche ajánlása: *Ne engem kövess, hanem tenmagadat!* – az öntörvényű, szabad individuum megteremtésének lehetőségét sugallja. Az öntörvényű ember saját maga alkotja meg értékvilágát, „istenét”. Vagyis nem fogadható el az az állítás, hogy az *európai platonikus hagyományokat őrzők* írásaikban/filozófiájukban, mint ahogy ezt Margócsy István írja Kertész Imrét illetően. Lásd MARGÓCSY István, „Minden nincs meg”. *A megfogalmazás kalandja = Az értelmezés szükségessége. Tanulmányok Kertész Imréről*, szerk. SCHEIBNER Tamás és SZÜCS Zoltán Gábor, Bp., L'Harmattan, 2002, 205–206.

⁴ Teslár Ákos szerint ugyanis ez a mondat hibás metaforát tartalmaz. Lásd TESLÁR Ákos, *Élni és írni (írni)*. *Morál és poétika* A kudarchan = *Az értelmezés szükségessége*, i. m., 151–152.

⁵ Jean Amery (1912-1978) elvesztette a világba vetett bizalmát, amikor a Gestapo, egy börtönnek berendezett belgiumi erődtérnyben megkínozta. Túlélte ugyan az auschwitzi koncentrációs tábor, de évtizedekkel később öngyilkos lett.

regényének, a *Sorstalanságnak* Köves Gyurija életében játszik fontos szerepet. A *világba vetett bizalom* élni – pontosabban fogalmazva: túlélni – segíti a főszereplőt. A címben szereplő másik, kissé furcsa kifejezést – *idiotikus bonvág* – Ottlik alkotta, ez a kifejezés kevésbé ismert, ám érdemes megismerni, értelmezni, mert e kifejezés segíthet a *Sorstalanság* főszereplőjének néhány mondatát újragondolni, értelmezni.

Élet/írás

Kertész Imre a következőképpen fogalmazta meg élete és munkássága kapcsolatát: „Erkölcsem: ugyanazt a regényt élni és írni, mindenesetre változatlan.”⁶ Ezt akár Ottlik Géza is elmondhatta volna, hiszen az ő írásvilága is egyéni tapasztalatra alapozódik, akárcsak Kertészé. Gyermekkorukban és kamaszkorukban megélt eseményekből és azok újragondolásából, ábrázolásából szövődik mind az ottlik, mind pedig a Kertész teremtette regényvilág, az *egy regény* írásának alapja, háttere. Egy témán dolgoznak egész életükben, teremtett írásviláguk újabb és újabb eleme szervesen illeszkedik a már korábban megírtakhoz, éppen az *egy téma* következtében. Az írások olykor hálózattá szövődve teszik lehetővé az egyik műből a másikba való átjárhatóságot. A szereplők történetei, gondolatai más közegben újra fellelhetőek, az elmondott történetek akár másképpen is elmondódnak, újraértékelődnek, kulcsmondatok ismétlődnek, s teszik egyre ismerősebbé az Ottlik és a Kertész teremtette regényvilágot.

Élet és írás összességében vonatkozásában, a kettejük között meglévő – pontosabban kettejüknek az íráshoz, önmagukhoz, a világhoz való viszonyulásában megtalálható – legfontosabb hasonlóságok, párhuzamok felvázolását, Kertész Imrének egy Ottlik Gézáról írt gondolatával kezdem, amely – úgy vélem –, nemcsak Ottlikot jellemzi kiválóan, hanem magát Kertész Imrét is, aki éppen ezt tartotta fontosnak rövid írásában elmondani a másik íróról, a másik regényvilág-teremtőről. Az 1996-ban megjelent, Kelecsényi László szerkesztette *Ottlik-Emlékkönyv*-ben Kertész így írt Ottlikról:

Ottlik Gézára mindig is egy nietzschei gondolatársítás, a *Korszerűtlen elmélkedések* egyik tanulmánycímének parafrázisával gondolok: Ottlik Géza, a nevelő. [...] A nevelő [...] nem törekszik a lelkek fölötti uralomra. A nevelő a feladatát önmagában, a saját személyisége kimunkálásában látja. [...] Túl művészi alkotásain, a nevelő művé formálja életét is.⁷

Az író/nevelő Ottlik Géza és Kertész Imre nem kész igazságokat⁸ közvetítenek írásaik segítségével, hanem valamit ábrázolnak, leírnak, s így gondolkodtatnak, és

⁶ KERTÉSZ Imre, *A kudarc*, Bp., Magvető, 1988. – A kötet fűlszövegében olvasható Kertész Imre mondata. A *Gályanapló*-ban pedig a következő bejegyzés olvasható: „Egazon regényt élni és írni.” (= K. I., *Gályanapló*, Bp., Holnap, 1992, 65.)

⁷ KERTÉSZ Imre, *Ottlik Géza a nevelő = Ottlik (Emlékkönyv)*, vál. és szerk. KELECSÉNYI László, Pesti Szalon, 1996, 305.

⁸ Ottlik szerint „[A] regény nem mondani akar valamit, hanem lenni akar valami.” (OTTLIK Géza, *A regényről* = OTTLIK Géza, *Próza*, Bp., Magvető, 1980, 186.) – Hasonlóképpen Kertész is ábrázolni, teremteni akar, a fikciót akarja megalkotni, nem pedig értékelni, végső igazságokat kinyilatkoztatni.

éppen ezzel segíthetnek másoknak is a saját igazságuk megtalálásában, a saját életük megalkotásában. Ám nem csupán írásaik közvetítésével nevelnek, hanem azáltal is, hogy öntörvényű, szabad egyéniségként élik életüket, amikor a választás valamilyen lehetősége megadatik számukra. A nevelő a maga által választott, megalkotott, megszenvedett életével is nevel. Ez a hatás-lehetőség sokszorozódik, ha az író az egyéni tapasztalatait, saját élményeit, vagyis saját életét – melyben tükröződik a megszenvedett-megalkotott szabad individuum értékvilága –, univerzális tapasztalattá formáltan közvetíti műveiben. Mindketten ezt teszik, hiszen a saját tapasztalataikat transzformálták mindketten, így teremtették meg fikcióikat. Bár *ugyanazt a regényt élke és írják*, ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy könnyű dolguk van. A fikciót meg kell alkotni, az egyéni tapasztalatot *univerzális esztétikai tapasztalattá* kell alakítani, vagyis meg kell találni a tapasztalat átfordításához legjobban illeszkedő formát, nyelvet, stílust.

Ottlik is írja, élete végéig írja nagyregényét, a *Budát*, amelyben a festőművész főszereplő szintén élete végéig teszi azt, amit – a *különbség kategóriája* alatt tett – egzisztenciális választása következtében tennie kell: a megélt fontos életeseményeket festményeibe transzformálva közvetíti. Kertész regényvilágában szintén gyakori a művész-szereplő, író-szereplő, így *A kudarc*. Öregje is ír, még ha már nem is igazán megy az írás, mégis elszöszmötöl a szövegekkel, a régi gondolat-maradványokkal.

Ebből a mindkettejük által megélt valóság alapján megfogalmazott gondolatból kiindulva Ottlik *ingyen mozi* metaforájával is folytatható volna a párhuzamok felállítása. A megélt egyszeri eseményt nem könnyű megírni, nem zökkenőmentes az átfordítás, olykor rendkívül nehéz a közvetítés a *megélem*, majd pedig *megírom* stádiumai között. Megírom, legalábbis szeretném megírni, próbálom megírni, újra és újra nekigyürkőzve, újra és újra pontosítva törekszem megírni azt, amit egyszer megéltem, és/vagy azt, amit utólag rálátva a történetekre, most gondolok felőle. Mindkét írótól tudhatjuk, hogy nagyon nehéz sorsra rendeli magát az, aki a *különbség kategóriája* alatt írónak választotta⁹ magát. Ám, aki így választott, és megmaradt ezen választása mellett, az ír, megtanul írni, s az írás segítségével az életét átemeli a műalkotásba. Ezt teszi Kertész Imre, és ezt fogalmazza meg a *Kaddis a meg nem született gyermekért* című regényében regényében az író-főszereplő a következőképpen: *a golyóstollammal a síromat ásom*.¹⁰ Miközben éli az életét, írásával teremti a műalkotást. Amíg el nem fogy az emlék, gyarapodik a – *lenni akaró* – könyv. Amint elfogy a megírandó, kész a regény(világ), befejezett a mű.

Amíg van „anyaga”, emléke a különbség kategóriája alatt tett egzisztenciális választásával magát írónak választó embernek, addig írnia kell, írhat *Az elbeszélés nehéz-*

⁹ Ottlik már gyermekkorában eldöntötte, hogy író lesz: „Se katonának, se tanárnak, tudósnak, se semmi másnak soha nem készültem, 7–8 éves korom óta mint írónak.” (= OTTLIK Géza levele Gara Lászlónak = <http://vigilia.hu/regihonlap/2002/2/gara.htm> [2014. 07. 27.] Kertész Imre pedig 1955-ben, 26 éves korában, az L alakú folyosón szerzett élménye után adja magának a regényírás feladatát, majd 1960-ban kezdi írni a 13 évig írt *Sorstalanságot*. Fikcióba helyezett misztikus élményéről olvashatunk *A kudarc* című regényében (i. m., 139 és 392–397.).

¹⁰ KERTÉSZ Imre, *Kaddis a meg nem született gyermekért*, Bp., Magvető, 1990, 50.

ségeiről,¹¹ megírhatja, hogy *nem jók a szavak*,¹² írhatja tizenhárom évig is a megírandó regényét – így született a *Sorstalanság* –, akár visszaveheti a nyomdából is regényét, és ezt követően átírhatja, bővítheti még kilenc évig¹³ –, így született az *Iskola a határon*. Írás nélkül nem tudnak élni, a választott, önmaguknak adott feladat a legfontosabb számukra, ezért mondhatjuk, hogy *írásnak alárendelt élet* az életük, és persze ez műveik szereplőinek világában is – ha egyszer *élet* és *írás* említett viszonyát alakították ki – szükségszerűen jelen van.¹⁴

Mi a témájuk? Kertész Imre témáját illetően valószínűleg a holokausztot említené mindenki, a haláltáborok világát, ahol szinte totálissá válik a kiszolgáltatottság, a rabság, ahol nagyüzemben folyik a deportáltak megsemmisítése, s csak a véletlenek ritka összjátékaként, vagyis: *ha porszem kerül a gépezetbe*, akkor lehetséges a túlélés, a megmenekülés. Kertész nemcsak a haláltáborok világát, hanem a rákosi és a kádári rezsimet is megjeleníti, sőt, a *Jegyzőkönyv* története már rendszerváltás utáni történet, ahogy a *Felzámolás* is. Ottlik Géza témája a katonaiskola. Ám valójában ugyanaz a témájuk: az egyes ember létehetőségét/ *lét-lehetetlenségét* ábrázolják különböző módon diktatórikus viszonyok között, írásaik az individuum *sajátsors*-teremtés igényének megszületését és *sajátsors*-teremtő törekvéseit közvetítik.

A katonaiskolában fegyelmezett, „idomított”, engedelmes növendékeket próbálnak nevelni az intézményben tanuló gyermekekből, akik 10-11 éves korukban számukra csaknem elviselhetetlenül rideg, embertelen viszonyok közé kerültek.

Katasztrófavilágban – különböző diktatórikus rendszerek uralma alatt – az egyes ember, beolvadva a tömegbe, az engedelmes bábu-lét sorstalanságát – Kertész kifejezését használva – a *funkcionális ember*-létét élheti, de választhatja a sorssal bíró individuum létét is. *A kudarc* a rákosi és a kádár korszakban játszódik, itt is választható az utóbbi, erről olvashatunk Kertész *Gályanapló* című műhelynaplójában, amelyben az 1961-től 1991-ig tartó, elsősorban írásaival és olvasmányélményeivel kapcsolatos feljegyzéseit találjuk:

¹¹ Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényében a bevezető fejezetnek ez a címe.

¹² OTTLIK Géza, *Iskola a határon*, Bp., Magvető, 1959, 174.

¹³ Ottlik Géza visszavette a kiadótól a *Továbbélők* című regényét – az *Iskola a határon* előzményét, mert nem tartotta elég jónak, majd kilenc évig dolgozott még rajta, így 1959-ben jelent meg, az eredeti regényt – *Továbbélők* – 1999-ben adták ki először.

¹⁴ Kertész Imre *A kudarc* című művében a főszereplő, az Öreg *írásnak alárendelt életében* az írás befejeztével szembetűnő lesz számára, hogy a valóság mennyire nem is volt jelen az életében, amíg írnia kellett: „[K]étszer is megesett velem, egyszer – valószínűtlenül – a valóságban, másodszor – sokkal valóságosabban – később, amikor visszaemlékeztem rá. [...] Különös mámor kerített hatalmába; kettős életet éltem: jelenemet – amúgy félgőzzel, ímmel-ámmal – és koncentrációs táborbeli múltamat – a jelen metsző valóságával.” In: Kertész Imre: *A kudarc*, Magvető, 1988, 82-83. Egy másik adalék, az írásnak alárendelt életéről: miután az Öreg megírta a regényét, így viszonyul élete és írói munkája szintéréhez, a lakásához: „[Ú]jabban valamilyen alattomos fenyegetés árad az egészből, valami, ami zavarba ejt. Eleinte sehogy sem tudtam mire vélni ezt: hiszen mondom, semmi újat, semmi szokatlant nem látok a lakásban. Soká törtem a fejem, amíg rájöttem végül: nem az változott meg, amit látok; a változás abban rejlik csak, hogy látom. Igen: eddig még sosem láttam ezt a lakást, amelyben tizenkilencedik éve lakom...” (KERTÉSZ Imre, *A kudarc*, i. m., 33.)

Lehetséges-e itt is az egzisztenciális zsenialitás, az egyszeri létezés mélységes átélése, az élet megélése, ez a nagy, az alapvető kérdés. És a válaszomban nem kétkedhetem: igen. Az individuális feladat itt is, mint bárhol, betölthető [...] ez *A kudarc* regényvilága. A történelmi körülményeket a mindenkor esetleges anyagnak tekinteni, amelyen az egzisztencia átküzdi magát [...].¹⁵

A *Sorstalanságban* – a regény végén – Köves Gyuri *sajátsors*-teremtés igényének megszületését látjuk. Köves Gyuri hazatéréséhez a külső véletlenek, külső okok mellett kellett még valamiféle vak, irracionális bizalom, belülről fakadó erő is, amelynek segítségével – a koncentrációs tábor létezésének abszurditása ellenére is – Köves Gyuri meg tudja őrizni a racionalitásba vetett naiv hitét, meg tudja őrizni a *világba vetett bizalmát*.

A világba vetett bizalom (Weltvertrauen)

A holokausztot túlélő Jean Amery elveszítette a világba vetett bizalmát (*Weltvertrauen*), kiverték belőle. A gyermek Kertész Imre, a koncentrációs táborban képes volt megőrizni ezt a bizalmat, s a *K-dosszié* című, Hafner Zoltán szerkesztette önéletrajzi-kötetben, amely könyve, fűlészövege szerint: *önéletrajz két hangra*, így beszélt erről:

[E]z a bizalom még a végsőig leépült állapotomban is... ha talán nem is éppen sugárzott, de meglátszhatott rajtam. Egyszerűen úgy képzeltem, hogy a felnőtt emberek világának az a kötelessége, hogy engem innen kimentsen és épségben hazajuttasson. Ez ma egy kissé mulatságosan hangzik, de valóban így éreztem. És rendíthetetlenül hiszem, hogy ennek a gyermekes bizalomnak köszönhetem a megmenekülésemet.¹⁶

És mivel: „Erkölcsem: ugyanazt a regényt élni és írni, mindenesetre változatlan.” Kertész Imréről és egyben a regénybeli Köves Gyuriról ugyanaz mondható, a véletlenek mellett, az abszurd események ellenére is megőrzött makacs élni akarás, a világba vetett bizalom segítette haza mindkettőjüket.

Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényében, és a *Budában* visszatérő motívum az élet választásának ajánlása, a kapott/választott életkeretek között az élet megőrzésének kötelessége. Építeni kell a *kártyavárat*. Az *Iskola a határon* című regényben Medve Gábornak – a regény egyik főszereplőjének – vigasztaló gondolata, amely a Trieszti-öböl képével együtt bukkan fel újra és újra, a lovas futár hozta fontos üzenet így szól: *Élj!* Amikor Medve Gábor megszökik – a szökés a katonaiskola világában az öngyilkosság választásával egyenrangú választás –, a senki földjén bolyongva a lovas futár üzenetére gondol, a Trieszti-öbölre, és az *Élj!* parancsát követve visszatér az iskolába, vállalva a büntetést, a fogdát. Tartalmilag ugyanez a felszólítás a *Budában* is megtalálható, ott így hangzik: *Ne add fel, Bébé!* Ottlik Géza – és Kertész Imre is – Rainer Maria Rilke egyik költeményének utolsó sorát idézik/parafrázálják, amikor az élet választását ajánlják:

¹⁵ KERTÉSZ Imre, *Gályanapló*, Bp., Holnap, 1992, 96.

¹⁶ KERTÉSZ Imre, *K. dosszié*, szerk. HAFNER Zoltán, Bp., Magvető, 2006, 18.

Ki beszél győzelemről?
El kell viselni, ez minden.¹⁷

Kertész Imre Rilke sorait a *Gályanapló* című napló-regényében, a kudarcról töprengve, az írásról gondolkodva idézi. Az úton-levés, a választott feladaton való munkálkodás az, ami fontos, s nem az elkészült mű. Szövegkörnyezetben a zárójelbe és idézőjelek közé tett sor így található meg:

Ennyi csak, nem több: eljutni a mű lehetőségéig; maga a mű azután (»Ki beszél itt győzelemről?«) a réges-rég letűnt és a még sehol sem látható korok kérdése; nem a Mű, egyedül csak a hozzá vezető út (mint mű).¹⁸

Ottlik Rainer Maria Rilkének – Rilke René növendéknek –, a szintén katonaiskolában tanult költőnek tiszteleg az *Iskola a határon* című művével, neki ajánlotta¹⁹ munkáját.

Ez a – mindkettejük regényvilágát átszövő, írásaikban újra és újra előbukkanó – gondolat moralitásuk meghatározó elemévé vált, ebben filozofikus gondolkodásmódjuk is előtűnik, hiszen kifejeződik benne az úton-levés kiemelt szerepe, a célbaérés másodlagossága. Ottlik *Budájában* ilyen szövegkörnyezetben is rátalálunk Rilke soraira:

Építeni kell a kártyavárat, Medve azt mondta: Kártyavár. Amit ő csinál, és az is, amit én csinálók: kártyavár. Kell rakni, rakni, egyre följebb. Van egy határ. Egy adott magasságnál feljebb aztán nem lehet. Leomlik. Nem tudod előre megmondani, hogy hol, milyen magasságban van ez a határ. Baj. Ha tudnád, megállhatnál az építkezéssel idejében épp, mielőtt összedül az egész. Ámde nem állhatsz meg vele. Akár jól csinálod, akár rosszul, raknod kell tovább a kártyavárat. Sajnos, biztos, hogy össze fog dőlni – (veled együtt) de amíg össze nem dőlt (s amíg ott vagy), mást, szebbet vagy jobbat, úgysem tudsz csinálni.

Ez az én Kártyaváramnak szólt. »Ne add fel, Bébé.« – Szóval: nem győzni kell, el kell viselni, ez minden.²⁰

Kudarcok sorozatát éljük meg életünkben, ám szenvedéseink hozadéka lehet valamiféle boldogság. Kertész Camus-t idézi: *Boldognak²¹ kell elképzelniünk Szisziphoszt*, ismeri sorsát. Szembeszállt az istenekkel, vállalta a büntetést. Van-e lehetőség boldogságra a rab-létre kényszerítő katonaiskolában, vagy akár a koncentrációs tábor-

¹⁷ OTTLIK Géza, *Buda*, i. m., 246. – Egyszer bridzspartnerek voltak, s azt is említi írásában Kertész, hogy emlékezetes maradt számára, hogy Ottlik – akiről tudható, hogy világhírű bridzsjátékos volt, és egy bridzs szakkönyv társszerzője is – milyen elegánsan tudott veszíteni. Kelecsényi László részben Ottlik bridzsjátékos mivoltához illeszti megjegyzését: „Ottlik szinte a legyőzöttséget tekint természetes létállapotnak.” Lásd KELECSÉNYI László: *A szabadság enyhe mámore. Ottlik Géza életei*, Bp., 2000. 228.

¹⁸ KERTÉSZ Imre, *Gályanapló*, i. m., 96.

¹⁹ *Próza* című kötetében – *Hosszú beszélgetés Hornyik Miklóssal* – így ír: „Rilkéről persze tudtuk [...], hogy halála előtt egy regényt tervezett a katonaiskoláról. Úgyhogy én az *Iskola a határon* »Rilke René növendék emlékének« ajánlottam – ami, csakugyan véletlenül – lemaradt a magyar kiadásról (nem bántam, úgysis túl »irodalmiasak« ezek az ajánlások) –, de a német kiadásokon rajta van [...]» (OTTLIK Géza, *Próza*, i. m., 278.)

²⁰ OTTLIK Géza, *Buda*, i. m., 251.

²¹ „Minden ember megtalálja a maga terhét. De Szisziphosz a felsőbbrendű hűségre tanít, mely isteneket tagad és sziklát emel. [...] A csúcokért vívott küzdelem maga is betöltheti az ember szívét. Boldognak kell elképzelniünk Szisziphoszt.” (ALBERT CAMUS, *Szisziphosz mítosza*, Bp., Magvető, 1957, 317.

ban? Találunk választ mind Ottlik írásaiban, mind pedig – a koncentrációs táborokra vonatkoztatva – Kertész Imre írásaiban is igent mondásra. Ezeket a válaszokat nem kell, nem lehet csupán ironikus válaszként kezelni, annak ellenére sem, hogy tudjuk, mindkét író eszköztárában az ironia, az ironikus stílus markánsan jelen van. Hogyan lehetséges hát boldogság ezeken a helyeken?

Idiotikus honvág

Egy meglehetősen furcsa, nehezen elfogadható, nehezen emészthető jelenségről – *idiotikus honvág*ról – ír Ottlik Géza a *Buda* című regényében, és valami teljességgel ennek megfeleltethető élményről, érzésről olvashatunk Kertész Imre *Sorstalanság*-ában is. A *Buda szereplői* a kőszegi katonaiskolában megélt tapasztalataikra utalnak, amely élményekről az Ottlik regényvilág korábbi darabjában, az *Iskola a határon* című munkában olvashattunk. A katonaiskola növendékeinek fárasztó, unalmas menetgyakorlatokat kellett végigcsinálniuk. Bármilyen volt az időjárás, menniük kellett. Rekkenő hőségben, esőben, szélben, fagyban, sárban, órákon át meneteltek a növendékek a szombathelyi országúton. Kemény, megerőltető feladat volt, sokat szenvedtek miatta. Rossz volt a menetgyakorlatozás, a kisváros esti fényeit látva hazavágytak a főszereplők Budára. És utólag mégis így emlékeznek:

Honnan vágysz vissza, hová? A kisváros esti fényeiből Budára. Helyes, ez megvan. De most épp a fordítottjáról van szó. Mikor már rég Budán röhöghetnél a szombathelyi országút sarán, idiotikus honvág fog el utána. Ez nehezebb, de ha valamennyire ez is megvan, helyes. Nem az a baj, hogy egybekeveredtek: sőt. Ezt kell festened, Bébé, s nem, amit a szemed lát: amit az egész valóddal meg tudsz ragadni valahogyan (pláne ha az atyáúristennek se hajlandók összeférni).²²

Vajon mi lehet a titka ennek a furcsa visszavágyakozásnak? *A könyöktér szabadság*.

Egy régi növendéktársunk tapasztalta, hogy az ember lelkét a legteljesebb elnyomásban sem lehet elpusztítani, mert teremt magának egy könyökteret, mozgáslehetőséget, mintegy a létezés új dimenzióját, ahol örökre szabad lesz.²³

A fenti idézet a *Budából* való, az előzmények azonban az *Iskola a határon* történeteire utalnak. Medve Gábor a fogdában – szökése után – megtalálta az elviselhetetlen iskolai világ elviselésének titkát: *nézőként* kell viszonyulni a megélt szörnyűségekhez.

Ketrecbe zárták, és Medve Gábor növendéknek hívják. Ő azonban valahol egészen másutt van, teljesen szabad és független. Ezt be kell vallania becsületesen; hiába facsargatja a szívét hamis szájalommal. Akármilyen sajnálatra méltó ez a Medve Gábor, azt, aki sajnálni szeretné, vagyis önmagát, nem tudja sajnálni. Ő él, és ingyen szórakozik.²⁴

Az alábbi, kicsit hosszabb idézetből kiderül, hogy milyen és hogyan is működik ez a – *nézőként* megszerezhető – *könyöktér szabadság*, hogyan lehet vele élni/túlélni. Előfeltétele egy kis nyugalom, ami lehetővé teszi a gondolkodást, reménykedést,

²² OTTLIK Géza, *Buda*, 108.

²³ *I. m.*, 75.

²⁴ OTTLIK Géza, *Iskola a határon*, i. m., 286.

elkülönülést, az akármilyen színű, lehet, hogy éppen ólomszürke égboltra való fel-nézést, ábrándozást, a korábban történetek értékelését, az *ingyen mozg*zást, kiszabadu-lást a rablétből, a *szer*replő-ségből. A kegyetlen tiszthelyettes és az ő köreihez tartozó növendékek figyelő tekintete alóli ideiglenes menekvést eredményezheti ez a cse-kélyke szabadság, ez a *könyök*tér szabadság. A menetgyakorlat az individuum-lét mor-zsáit teszi megélhetővé:

Majd megpróbálom a lehetetlent, elmondani, hogy miként volt, hogyan volt [...] a sarat a bakancsunkon, s hozzá Schulzét [...]. [H]anyadszor menetelünk Szombathely felé, huszad-szor? százhuszadszor? az ember egyszerűen nem tudta volna megmondani; és hogy mégis itt - mivel csak meneteltünk, zárt rendben, Schulze nem tudott teljesen a nyakunkra mászni és helyette, ahogy szokott lenni, itt Merényiék se, úgyhogy az ember kiszabadult valameny-nyire; annyira, hogy végig tudtat gondolni magadban, hogy is volt, mi is van, s tisztázódott és szembeötlővé vált a reménytelenség és magáramaradottság különös teljessége. A félúton rendszerint »Félszázad! Állj! Pihenj! Jobbra-balra kilépnik!« – akinek vizelni kellett. Mindig kiléptél, akkor is, ha nem kellett, és a patak partján, a nadrágodat gombolgatva, felnézhattél a hófelhős vagy esőfelhős égre, a fák koronáinak kriksz-krakszai közt az ólomszürke, hibát-lan teljességu elhagyatottságodra. S ha már egyáltalán látni tudtál egy színt, a világ szétesett, zagyva semmilyen-ségében ez már valamilyen volt.²⁵

A menetgyakorlaton részt vevő növendék kiléphet *szer*replő-ségből, és nézője, elemzője, értékelője lehet a vele történeteknek, vagyis tud rablétéről, tud a katonais-kolai kiszolgáltatottságáról. Nemcsak a saját élet értékelésére, az események átgon-dolására, önmagához²⁶ és a többiekhez való viszonyának tisztázására adatik lehe-tőség és egy kis idő a menetgyakorlatokon, hanem reménykedésre is.

Kertész Imre regényében a főszereplő, Köves Gyuri a koncentrációs tábori éle-tre gondolva érez honvágyat. Az is ugyanúgy *idiotikus* – használhatjuk Ottlik Géza *Budáj*ából Both Benedek, alias Bébé kifejezését. Mi az alapja, magyarázható-e vala-miként ez a meghökkentő honvágy-érzés, vagy *marad*jon – ahogy Kertész Imre *K. dosszié* című ön-interjújában egy másik kérdésre adott író-szereplői válaszában ol-vasható – *égő titok*ként a regényben, és *persze az olvasó lelkében, gondolkodásában*, vagyis gondolkodjunk felőle gondolkodjunk felőle? Csupán értelmezés-kísérletekkel pró-bálkozhatunk.

Köves Gyuri így fogalmazta meg szokatlan visszavágyódását, a koncentrációs tábor iránt érzett *idiotikus honvágy*át:

Az a bizonyos jellegzetes óra volt ez – még most, még itt is felismertem –, legkedvesebb órá-m a táborban, s valami éles, fájdalmas és hiábavaló érzés fogott el utána: a honvágy.

²⁵ OTTLIK Géza, *Buda*, i. m., 74–75.

²⁶ Az *idiotikus honvágy* érzéshez illeszthető az a szokatlan önértékelés is, amit *Az iskola a határon* Bébéje fogalmazott meg – *csak a régi rossz*kedvem hiányzik –, miután teljesült régi vágya, Merényiék bevették a futbalcsapatba. A *régi rossz*kedvének korábban az volt az oka, hogy nem foci-zhatott velük, hogy nem tartozott az iskola diákjait irányító – vagy inkább terrorizáló? – csoporthoz. Hiányzott az életéből a *valamire-nagyon-vágyakozás*. És persze ebben az új helyzetben morális fenntartásai is lehetnek önmagával szemben, hiányozhatott az a társak meglopásában részt nem vevő korábbi Bébé önmagának. Most foci-zhatott ugyan, de önbecsülése jelezte az erkölcsi *romlást*.

Egyszerre minden meglevenedett, minden itt volt és föltolult bennem, mind megleptek furcsa hangulatai, megremegették apró emlékei [...].²⁷

Talán ez a Kertész-regénybeli furcsaság is hozzájárult ahhoz, hogy a tizenhárom évig írt regényt a kiadó visszautasította. A kiadást visszautasító levélben ez olvasható:

Kéziratát kiadónk lektorai elolvasták, egybehangzó véleményük alapján regénye kiadására nem vállalkozhatunk. Úgy véljük, élményanyagának művészi megfogalmazása nem sikerült, pedig a téma izonyatos és megrázó. Hogy mégsem válik az olvasó számára megrendítő élménnyé a regény, elsősorban főhőse enyhén szólva furcsa reakcióin múlik.²⁸

Furcsa reakció az is, hogy Köves Gyuri gyűlöletet érez – még hozzá mindenki iránt. Ezt mondja, már itthon, az újságírónak, és valójában ennek a gyűlölet-érzésnek a miértjét firtató kérdést nem válaszolja meg a K-dosszié író-szereplője, mondván: *maradjon égő titok*, vagyis: adjon rá választ az olvasó.

Nézzük újra a kérdést, vajon mivel magyarázható a honvágy, az *idiotikus honvágy* érzése a koncentrációs tábor vonatkozásában? És a gyűlölet mindenki iránt? Bekövetkezett, amit Köves Gyuri a *világba vetett bizalmával* oly nagyon várt, túlélte a haláltábor, hazatért Magyarországra, megmenekült. Ám itthon idegenség, elutasítás fogadta. A pályaudvarról igyekszik haza, villamosra száll, nincs ugyan pénze – honnan lenne, hiszen a táborból jön –, ám fáradt, fáj a lába, ezért utazna villamossal. A kalauz le akarja szállítani, mert nincs jegye, utastársa, egy öregasszony pedig közömbösen kinéz az ablakon. Semmi együttérzést, semmi emberszabású megértést nem tapasztal részükről. Ekkor találkozik azzal az újságíróval, aki felháborodik a kalauz viselkedésén, jegyet vesz neki, így kiment a megalázó helyzetéből. Ezt követően a tábori élményeiről faggatja Köves Gyurit, részleteket szeretne megtudni, akár egy interjú-sorozat közlésének lehetőségét kéri/ajánlja fel neki, hiszen a *lágerek pokláról* számolhatna be segítségével a világnak. Ennek az újságírónak válaszolja, a *Mit érezel most itthon?* közhely-kérdésére, hogy gyűlöletet érez, mégpedig mindenki iránt:

Németországból jössz, fiam? – Igen. – Koncentrációs táborból-e? – Természetesen. – Melyikből? A buchenwaldiból. – Igen, hallotta már hírét, tudja, az is »a náci pokolnak volt egyik bugyra« – így mondta. – Honnan hurcoltak el? – Budapestről. – Meddig voltál oda? – Egy évig, egészében. – Sok mindent láthattál fiacskám, sok borzalmat – mondta arra, s nem feleltem semmit. No de – így folytatta – fő, hogy vége, elmúlt, s földerülő arccal a házakra mutatva, melyek közt épp csörömpöltünk, érdeklődött; mit érezek vajon most, újra itthon, s a város láttán, melyet elhagytam? Mondtam neki: – Gyűlöletet. – Elhallgatott, de hamarosan azt az észrevételt tette, hogy meg kell, sajnos, értenie az érzelmemet. Egyébként őszintén »adott helyzetben« a gyűlöletnek is megvan a maga helye, szerepe, »sőt haszna«, és föltételezi, tette hozzá, egyetértünk és jól tudja, hogy kit gyűlölök. Mondtam neki: – Mindenkit.²⁹

Köves Gyuri, az itthon tapasztalt kiszámíthatatlan, érthetetlen világban idegennek érzi magát, ez vált ki belőle olyan gondolatokat, amelyeket valamiféle *ressentiment* életérzéshez lehetne illeszteni. Egy időre elveszíti a – koncentrációs táborok túlélésében segítségére lévő – *világba vetett bizalmát*. Ott megvolt benne a biztos hit: haza

²⁷ KERTÉSZ Imre, *Sorstalanság*, Bp., Magvető, 1975, 332.

²⁸ KERTÉSZ Imre, *A kudarc*, i. m., 64.

²⁹ KERTÉSZ Imre, *Sorstalanság*, i. m., 314.

fog kerülni, hisz ez így *természetes*, és valóban, ez be is következett, Köves Gyuri hazakerült. Ám valami még sincs rendben. A tábori élet, a maga szörnyűségeivel együtt kiszámítható volt, értelmezni tudta a láger-eseményeket – makacsul érteni akarta, mert a világba vetett bizalomhoz az események ésszerűnek látására feltétlenül szüksége volt, ezért megtalálta/megalkotta az abszurd világ logikáját. Ám, miután hazakerült, azt tapasztalja, hogy itthon kiszámíthatatlan, ellenséges, számára idegen világba került. A világ nem örül a *világba vetett bizalmával* hazajutott Köves Gyurinak. Baj van a világgal! Ez a világ nem is érdemelte meg a belé vetett bizalmat. És ráadásul, mintha ő lenne a bűnös, elutasítóan bánnak vele. Köves Gyuri itthon másként kezdi látni a világot, másként kezd gondolkodni, mint ahogyan hazatérése előtt tette.

Becsenget a lakásukba, de azt már mások lakják, be sem engedik. Itt minden megváltozott. A régi szomszédoktól tudja meg, hogy apja meghalt, nevelőanyja már férjhez is ment azóta. Idegennek, kiszolgáltatottnak érzi magát itthon. A lakásukban lakó új lakó – és korábban a kalauz – elutasító magatartása, a felé áradó rideg közöny negatív érzéseket vált ki belőle, eddigi életének átgondolására ösztönzik. Újonnan megfogalmazott kérdései, sorstalanságát megfogalmazó, és saját sorsot igénylő válasza segítségével – egy kis rálátást-teremtő idő, egy kis *könyöktér szabadság* után –, képes arra, hogy újfajta bizakodással induljon édesanyjához. Némi írónia/önirónia segítségével – a regény utolsó bekezdései legalábbis már ezt tükrözik – a hazatérés traumatikus élményei után, az *Élj!* parancsnak engedelmeskedve, folytatja „folytathatatlan élet”-ét, folytatja az úton-levést:

De hát ne túlozzunk, hisz épp ez a bökkenő: itt vagyok, s jól tudom, minden érvet elfogadok, azon az áron, hogy élnem lehet. Igen, ahogy körülnéztem ezen a szelíd, alkonyati téren, ezen a viharvert s mégis ezer ígérettel teli utcán, máris éreztem, mint növekszik, mint gyülemlik bennem a készség: folytatni fogom folytathatatlan életemet. Anyám vár, s bizonyára igen megörvend majd nékem, szegény. Emlékszem, valaha az volt a terve, hogy mérnök, orvos vagy valami efféle legyek. Így is lesz minden bizonytal, úgy, amint kívánja; nincs oly képtelenség, amit ne élénk át természetesen, s utamon, máris tudom, ott leselkedik rám, mint valami kikerülhetetlen csapda, a boldogság. Hisz még ott, a kémények mellett is volt a kínok szünetében valami, ami a boldogsághoz hasonlított.³⁰

*Minden megvan*³¹ – *Minden nincs meg*³² – *Nincs meg minden?*

Visszatérek írásom első mondatához, melyben *élet* és *írás* viszonyáról esik szó. Ottlik is és Kertész is *szent ügynek* tekinti az *írást*, az *élet* ennek a *szent ügynek* csupán alá-

³⁰ I. m., 333.

³¹ OTTLIK Géza, *Minden megvan* = O. G., *Minden megvan*, Bp., Magvető, 1991, 289–328.

³² MARGÓCSY István, „*Minden nincs meg*”. *A megfogalmazás kalandja* = *Az értelmezés szükségessége*, 199–210. – *Minden nincs meg*: ez a mondat azonos jelentésű a következőkkel: *Semmi sincs meg, Nincs meg semmi*. Margócsy István címválasztása játékos ugyan, de nem azt jelenti, amit elemzésében a tanulmány szerzője kifejt. Margócsy – vélhetően – inkább az összhangzás, a játékosság, a két novella közötti és a két író közötti kapcsolatteremtés erősítése miatt választotta ezt a címet, holott írása inkább a *Nincs meg minden* jelentésben szeretné Kertész novellájának – *Angol lobogó* – világát az Ottlik-novella – *Minden megvan* – világához viszonyítva jellemezni.

rendelt előfeltétele lehet. Az általuk választott, önmaguknak adott feladat teszi értelmessé az életüket. Mindketten a saját értelmezésükben létező világ-egész ábrázolására törekcszenek, a maguk értelmezésével teremtett, megszenvedett világuk /istenük írásba átfordított létezővé³³ tételével élnek/írnak.

Mindketten látják, megélik az emberléttel járó kudarcok sorozatát, és írnak az emberről, aki elviseli a terheket, szörnyűségeket, aki tudja, hogy győzni nem lehet, mégis kibírja, sőt: boldog is tud lenni, mert az ő választása, hogy nem akar sorstalan emberként beolvadni a tömegbe, inkább a nehezebb, magányos, öntörvényű, egyéni utat járja. Saját istenüket teremtik meg, saját sorsukat élik meg, bármennyire is csak *könyöktér szabadsággal* bírnak időnként.

A kudarcok láttatása ellenére is építeni kell a kártyavárat, – írniuk kell, ha egyszer az a választott/vállalt dolguk a világban. Kertész is azt ajánlja, amit Camus, hiszen: Szisziphoszt boldognak³⁴ kell elképzelnünk, s ugyanígy Ottlik Gézát és Kertész Imrét is. Kertész így ír az írásban rejlő boldogságáról:

Egészében véve, én a derű pártján állok. Az én hibám, hogy ha másokban nem ezt az érzést keltem. De nézd csak: elég korán kivívtam a szellemi szabadságot, s a pillanattól fogva, hogy az írás mellett döntöttem, a gondjaimat egyszerre a művészetem nyersanyagának tekinthettem. S ha ez a nyersanyag eléggé komornak látszik is, a forma megváltja és öröme fordítja. Írni ugyanis csak az energiák bőségéből, tehát örömből lehet; az írás – ezt nem én találtam ki – felfokozott élet.³⁵

³³ A megélt személyes tapasztalatukat írják át – írásnak alárendelt, saját választásukkal értelmessé tett – életükben. Ebben a közelítésben teljesen érthetetlen Teslár Ákos *Élni és újra(írni). Morál és poétika* A kudarcban című Kertész-tanulmányában megfogalmazott gondolatmenete. Teslár, Kertész Imre személyiségtikájának alaptételét logikai panelba csomagoltan magyarázza félre. Kertész Imre, ahogy Ottlik Géza is, *írói lélet* választott magának, mindketten írónak választották magukat, ezért életükben ez a legfőbb tevékenység, megélt egyéni tapasztalataikra alapozva írnak, s írásukkal teremtik a könyveikben rejlő regényvilágot. A megélt élet része (fő részévé vált folyama) az írás, amely *létezővé* – könyvvé válik. Erről a *lenni akaró* valamiről Ottlik így írt *A regényről* című tanulmányában: „Azt szokták kérdezni, miről szól egy regény. *El kell olvasni*, feleli rá E. M. Forster, *semmi más módon nem lehet megtudni*. A regény maga mondja el, hogy miről szól. És körülbelül azt mondja, hogy ő nem mondani akar valamit, hanem lenni akar valami.” (OTTLIK Géza, *Próza*, i. m., 186.)

³⁴ „Ekkor fájdalmas sóvárgás járja majd át és a honvagy keserűségével csillapíthatatlanul ízlelgeti kudarcra édes emlékeit, az időt, amikor eleven életet élt, a szenvedély emésztette és a titkolt remény táplálta, amit egy későbbi öregember – aki az iratszekerény előtt áll és gondolkodik – többé már nem oszthat. Egyszeri kalandja, heroikus korszaka egyszer s mindenkorra véget ért. Személyét tárggyá változtatta, makacs titkát általánossággá hígította, kimondhatatlan valóját jelekké párolta. A számára lehetséges egyetlen regény könyv lesz a könyvek közt, mely a többi könyv tömegsorsában osztozik, várva, hogy esetleg ráesik a ritka vevő pillantása. Élete egy író életévé lesz, aki írja, írja a könyveit, míg teljesen ki nem fosztja magát és pusztá csontvázzá nem tisztul, megszabadulva a fölös sallangtól: az élettől. Sziszipusz – hangzik a mese – boldognak kell elképzelnünk. Minden bizonynyal. Ám őt is fenyegeti az irgalom. Sziszipusz – és a munkaszolgálat –, igaz, örök; de nem halhatatlan a szikla. Göröngyös útján, annyi görgetés során végül is elkopik, és Sziszipusz egyszerre azon kapja magát, hogy szórakozottan füttyörészve réges-régen már csak egy szürke kődarabot rugdal maga előtt a porban.” (KERTÉSZ Imre, *A kudarc*, i. m., 401.)

³⁵ KERTÉSZ Imre, *K. dosszié*, i. m., 72–73.

A fikciókat teremtő, írásnak alárendelt élet, a nyelv segítségével transzformált/megírt alkotássá, regénnyé, az élet *hard copy* változattá szilárdított másává lesz. Ilyen értelemben véve lehet *ugyanazt a regényt élni és írni*, továbbá: érvényes a „*Minden megvan.*”³⁶ állítás Kertész Imre életének, erkölcsének és regényvilágának összefüggésére vonatkoztatva hiszen teljesítette azt, amire rendelte magát. Az már csak ráadás, hogy *katasztrófavilágok*ban élve is eljutott a *Heuréka!* megírásához.

³⁶ Vö. MARGÓCSY István – a korábbiakban már említett – tanulmányára: „*Minden nincs meg*”, i. m., 209-210.